

■ Fascismen som ett sluttande plan

STEFAN BJÖRKLUND¹

Fascism as a "downward path". Reanalyzing political biographies of Benito Mussolini and Oswald Mosley the author is testing the hypothesis that ideologies like fascism start with fairly innocent ideas and, given the right circumstances, develop in a quasi-logical way on a downward path towards their malignant maturity. With "quasi-logical" the author means something similar to Karl R. Popper's concept "logic of the situation", that is, the logic is neither formal nor strictly deterministic; it follows that actors are not exempt from moral responsibility, you can always choose to act against the logic of the situation. The author finds that an exalted "communitarianism" is an essential factor in the development of fascism. A part of the "logic" is that a demagogue elevating the value of the group, be it "nation", "church", "class", or anything, on the expense of the individual needs the picture of an ugly and evil enemy in order to get the members to obliterate themselves and merge into the group. Accordingly, in a classification of political ideologies the first question to be asked is: "individualism or anti-individualism". The author objects to Sheri Berman's suggestion that communitarianism explains the success of the Swedish Social Democracy during the twentieth century and will instead of that explanation propose "reformism", that is, a non-revolutionary strategy for political transformation.

När man diskuterar det som hände i Europa under första hälften av 1900-talet finns det en tendens att spåra upp och nagla fast människor vid gångna ideologiska synder. Situationen liknar de bilder av den yttersta domen som man kan se i medeltida kyrkor. Längst upp sitter Gud och dömer människorna som just har kravlat upp ur sina gravar. Till vänster faller de dömda syndarna ner i gapet på hemska vidunder alltmedan flinande smådjävlar med eldgafflar i händer föser på. På Guds högra sida finns de som godkänts för inträde i paradiset. De sitter på små moln och sjunger och ser en smula fåniga ut. Den fattige munk som hade fördömts av domkapitlet i Skara var av en annan åsikt.

Det är icke sant som jag lärde mig förr,
att någon är utanför himlens dörr,
ty varje själ därinom går,
och ingen är get och ingen får.
(Fröding 1893)

Olärd som den genstörtige munken kan jag inte fördjupa mig i den teologiska problematiken, men jag vill ändå ha sagt att jag finner att en sortering i onda och goda inte

¹ Professor Stefan Björklund är docent i historia, men har med visst uppehåll undervisat och forskat vid Statsvetenskapliga institutionen i Uppsala sedan 1964.
E-post: bjorklund51@bredband.net

är en förstahandsuppgift för historikern. Hans uppgift är att förstå och förklara (vilket inte är att ursäkta), först därefter kan det ibland vara skäl att anklaga och döma.

Jag vill i denna uppsats göra en återanalys av redan kända data och därvid pröva en helt annan tankefigur än ”den yttersta domen”. Min hypotes är att fascismen började med förhållandevis oskyldiga idéer som utvecklingen undan för undan förvandlade till en riktigt elakartad ideologi. Jag har kallat min tankefigur för ”det sluttande planet”. I fallet ”fascismen” är det två grundläggande förhållningssätt som medför särskilt stor risk att ideologin börjar kanna ner mot katastrofen. Det ena är oviljan att i ideologin infoga individens rättigheter och intressen (”den utplånade individen”). Det andra är en idealism som är blind för det politiska livets villkor (”den förblindande idealismen”).

Människor har idéer – antaganden om och värderingar av förhållanden – som ligger till grund för deras handlingar. Eftersom idéerna finns i våra huvuden ligger det nära till hands att söka efter psykologiska förklaringar till dem. Karl R. Popper har emellertid i sin uppsats *The logic of the social sciences* avfärdat sådana förklaringar. I stället bör vi, hävdar han, söka efter förklaringar till människors handlingar som utgår från ”situationens logik”. Med detta menar han ”Objective understanding /av en handling som/ consists in realizing that the action was objectively appropriate to the situation” (Popper 1974: 79). Bland våra idéer finns idéer om politik och de idéerna är ofta mer eller mindre fast sammanfogade i system, i ideologier. Det är en uppgift för idéhistorikern att visa hur den ena idén är naturlig – ”appropriate to” – givet en annan idé. Man kan tala om en sakens logik. Som regel beskriver man ideologin som ett sammanhängande helt vid en bestämd tidpunkt. Begreppet ”det sluttande planet” syftar på ett annat förfarande, på en beskrivning av en successiv och saklogisk utveckling från en utgångsidé till ett system av idéer. Saklogik är förstas inte logik i en strikt mening utan handlar om att demonstrera hur det ligger i sakens natur att en bestämd idé föder nästa idé. Om vi fortsätter att tillåta oss att tänja på begreppen kan vi säga att det föreligger en lös deduktion, den ena idén deduceras ur den andra. Deduktionen är lös i den meningen att ingenting följer med absolut nödvändighet. Vi kan alltid välja att handla emot situationens logik och att vägra acceptera den saklogik ideologin frestar oss med. Jag skall återvända till denna moraliska aspekt.

Jag skall tillämpa tankefiguren på två fallstudier. Ett av fallen slutade visserligen som en marionett men är ändå en huvudrollsinnehavare i 1900-talets europeiska historia. Den andra är en statist. Den förste är Benito Mussolini, född 1883, och den andre den tretton år yngre Oswald Mosley, fascistledare i England. Som vi skall se finns det intressanta relationer mellan de två och man kanske får intrycket att Mosley är en kopia av Mussolini. Men så är det inte. De följer en liknande ideologisk bana utför det sluttande planet men de utlösande faktorerna är specifikt italienska respektive engelska.

För att inte någon skugga skall falla på min historiesyn vill jag instämma i R.J.B. Bosworths påpekande att ett studium av Mussolini ensam inte räcker för en förståelse av Italiens historia från seklets början och fram till 1945. Bosworth kompletterade därför sin biografi över diktatorn med boken *Mussolini's Italy. Life under the dictatorship 1915-1945*. Det bör också påpekas att historien om Mosley långt ifrån tömmer ut allt

som kan sägas om fascismen i England under mellankrigstiden (Bosworth 2006 : XXI; Thurlow 1987).

Det är emellertid så att mitt egentliga intresse inte är riktat mot de specifika fallen Mussolini och Mosley. Mitt ärende är mera generellt och det har en moralfilosofisk sensmoral. Begreppet ”det sluttande planet” introducerade jag i själva verket på ett så olikartat fall som litteraturprofessorn Fredrik Böök (Björklund 2004: 73 ff). I den sista tredjedelen av min uppsats vill jag också hävda att ”kommunitarianism” (dvs. anti-individualism) och missriktad idealism är centrala även i en annan totalitär ideologi än fascismen.

Jag har intrycket att den politiska filosofin alltmer försummar anknytningen till idéhistorien. Den här uppsatsen handlar om 1900-talet men jag kommer att avsluta med en blick flera hundra år tillbaka i historien. Jag vill också uttala som min åsikt att historiker och statsvetare alltför lite utnyttjar den kunskap som finns samlad i skönlitteraturen. Jag kommer för min del att utnyttja Vasilij Grossmans stora roman *Liv och öde* för att belysa några av iakttagelserna från studiet av Mussolini och Mosley.

II Duce

Benito Mussolinis sociala bakgrund var en annan än Mosleys. Fadern var smed i en liten by i Romagna just vid foten av Apenninerna och modern var skollärare. Familjen hörde väl inte till de fattigaste i byn men att hålla de båda sönerna i skolan till sjuttonårsåldern var inte lätt. Modern var hängiven katolik och fadern lika hängiven socialist. Efter avslutad skolgång gjorde Mussolini några misslyckade försök som lärare, misslyckade både på grund av bristande intresse och talang och på grund av skandaler med gifta kvinnor. Hans aptit på kvinnor var lika stor som hans förakt (Farrell 2003: 4, 8 ff, 20 ff; Wolin 2004: 58 f).

Trots att denne var självlärd tog Benitos far Alessandro itu med Marx' *Das Kapital*. I sina självbiografier har Benito talat om den stora betydelse faderns politiska åskådning hade för honom. Benito kom emellertid tidigt i kontakt med andra författare som har haft betydelse för fascismens ideologi: Gustave Le Bon (massan var farlig och måste kontrolleras men genom att appellera till känslorna kunde en ledare få den att åstadkomma stora ting), Vilfredo Pareto (majoriteten kunde inte och hade inte rätt att styra och även i demokratin låg makten med nödvändighet i händerna på en elit), Georges Sorel (syndikalismen kunde bara åstadkommas genom en revolution ledd av en elit av arbetare) och Nietzsche (övermänniskan). Redan i skolan hade Mussolini haft framgång som talare och idén om den store talaren som leder de okunniga men känslösa massorna bör ha fallit i god jord (Farrell 2003: 12, 16, 18, 29 f, 32, 35). Uppgifterna om Mussolinis inspirationskällor är hans egna och kommer först från en period då hans politiska karriär redan har börjat ta form. Hur som helst kan det inte råda något tvivel om att Benitos socialistiska idealism var äkta även om det blev dåligt med praktiken. Det blev nationalismen som ställde till problem för socialismen.

1909 fick Mussolini anställning som generalsekreterare i *Camera del Lavoro* i Trent och därmed också som utgivare av en socialistisk tidning. Flera uppdrag i tidningar följde och tiden som journalist blev en viktig och framgångsrik period i Mussolinis politiska liv. Trentino tillhörde Österrike-Ungern men 70% av invånarna talade ita-

lienska och frågan om anslutning till Italien var levande. Många socialister och bland dem Mussolini var ambivalenta. Två år senare aktualiserades nationalitetsfrågan på ett annat sätt. Den italienska regeringen under ledning av Giovanni Giolitti, ledande representant för det nationalliberala etablissemanget med rötter i *Risorgimento*, började krig med Turkiet om Tunisien, ett blygsamt försök att delta i konkurrensen om kolonier i Afrika. Mussolini protesterade våldsamt och en minoritet av socialisterna gick i strejk. Mussolini hade inte, skrev han, någonting emot nationalism om den inriktades på att förbättra de interna sociala förhållandena men krig var monarkins och borgerskapets affär (Bosworth 2006: 52, 373; Farrel 2003: 36 f, 42 f). Mussolinis hållning påminner om den Mosley skulle inta efter första världskrigets slut. Strejken fick en nämnvärd omfattning bara i Romagna och Mussolini lärde sig för framtiden att nationalismen låg de italienska arbetarna närmare hjärtat än den socialistiska internationalsmenen.

När det första världskriget bröt ut var det många socialister runt om i Europa som övergav sin internationalistiska övertygelse och helhjärtat stödde den egna nationens sak i konflikten. I Italien lutade det till att börja med mot neutralitet, så dess socialister ställdes inte inför något dilemma. Desto större var partivännernas upprördhet när Mussolini i tidningsdebatten började ändra åsikt, han som så ofta i starka ordalag hade angripit krig och militarism. Den klassiska, marxistiska synen hade varit att kriget var kapitalisternas angelägenhet och att arbetarna i alla länder genom att vägra medverka skulle låta kapitalismen bryta samman. Nu ville Mussolini se ett krig mot Österrike-Ungern och särskilt Tyskland som ett krig just mot kapitalismen i dess värsta form. I grunden låg dock hänsyn till Italiens nationella intressen och därmed hade nationalismen inträtt i sin gruvliga fas. I Italien tvekade man länge om man borde delta och i så fall på vilken sida. Möjligheten att erövra tysktalande områden i Österrike avgjorde saken. En stor del av befolkningen och inte minst socialisterna var dock fortfarande emot kriget. Mussolini för sin del höll dock fast vid sin åsikt från tidningsdebatten och anmälde sig genast som frivillig (Bosworth 2006: 53).

De italienska socialisternas åsiktsskillnader i synen på kriget i Tunisien hade lett till en allvarlig konflikt i partiet där Mussolini på en kongress lyckades få partiets ledare utesluta. Mussolini karakteriserade denna konflikt som en konflikt mellan partiets religiösa själ och fackföreningarnas pragmatiska realism, mellan idealism och utilitarism, mellan tro och nödvändighet. När Mussolinis åsiktsförändring blev uppenbar och han klart övergav socialisternas fredsvilja till förmån för militära lösningar blev det hans tur att uteslutas ur partiet och avsättas som redaktör för ”*Avanti!*”. Han var nu en socialist utan parti. Lösningen blev anslutning till det av syndikalister grundade ”*Fascio di azione rivoluzionaria*”. I själva verket hade Mussolini alltid känt en större sympati för den handlingsinriktade syndikalismen än för den deterministiska marxismen. Med stöd av industriintressen startade Mussolini också en egen tidning ”*Il Popolo d'Italia*” som skulle få finansiellt stöd från franska socialister och så småningom också från den engelska regeringen. Han beskylldes både då och senare för opportunistisk och korruption vilket hans biograf Nicholas Farrell invänder emot. I själva verket tog han enligt Farrells mening ett mycket riskabelt steg. Någon återförsäkring hos finansärer fanns inte (Farrell 2003: 51 ff).

När soldaterna kom hem efter fredsslutet bemöttes de med fientlighet från många av sina landsmän. Strejker och våldsamma upplopp skärpte polariseringen i landet. Mussolini valde sida: det var ”skyttegravarnas aristokrati” som borde ta ledningen (jämför Mosley) och det var inte längre arbetarklassens utan nationens intresse som skulle stå i centrum. I Italien ansåg man allmänt att landet hade blivit missgynnat i fredsavtalen och den sårade nationella stoltheten underblåste kravet från de besvikna soldaterna. I stället för klasskriget kom nu kriget mellan de människor som producerade och parasiterna (Bosworth 2006: 79; Farrell 2003: 66 ff, 77, 81, 83 ff).

Åren 1921-23 präglades av stora sociala motsättningar med en aggressiv politik från fackföreningarna, ibland med inslag av våld. Detta skrämde upp människor och gav fascisterna tillfälle att i form av en milis organisera det skydd som myndigheterna var för svaga att sörja för. Mussolinis tal och tidningsartiklar var fyllda av våldsamma utfall åt alla håll, men om Farrell har rätt betyder inte det att han ville hetsa människor att gripa till vapen utan att han ville skapa en stark, ja religiös, känsla hos massorna som bas för sin makt. Det var inte våldet utan myten om våldet som Mussolini behövde. Mussolini var trots sin häftiga retoriska framtoning en försiktig politiker och han höll vid flera tillfällen tillbaka de mera våldsamma partivännerna. Men om situationen innebar risker för Mussolinis rörelse gav den också chanser. Fascisternas försök att få stöd i allmänna val hade 1919 slutat i fiasko. Det kaotiska läget underblåste det auktoritära drag som alltid hade funnits hos Mussolini. Han hade visserligen inte helt avskrivit ett samarbete med den gamla regimen som ett alternativ till socialisterna och de som parti nyligen organiserade katolikerna. Men nu var det frestande att påstå att den liberala, parlamentariska demokratin var maktlös och slutsatsen att det behövdes en stark man låg nära till hands (Farrell 2003: 38, 45 f, 89 ff, 96 ff, 106 f, 110 ff, 115, 121). Vi ser hur den parlamentariska vägen länge lockade både Mussolini och Mosley. Omständigheterna stängde den.

Preludierna till ett italienskt inbördeskrig slutade med att Mussolini kastade tärningen och lät sina partivänner marschera mot Rom. Kungen, Victor Emanuel, avstod från att ge militären order att stoppa marschen – många officerare sympatiserade med fascisterna – och gav Mussolini i uppdrag att bilda regering. På den här punkten av historien ställer Farrell frågan om hans rörelse bör karakteriseras som höger eller vänster. ”Varken – eller” är hans svar (Farrell 2003: 124 f). För min del vill jag hävda att frågan är meningslös. Mussolinis politiska idéer föds inom socialismen men är – som hypotesen om det sluttande planet påstår – under kontinuerlig förskjutning. Det är sant att Mussolini inte ansåg sig företräda kapitalisterna gentemot arbetarna, fascismen skulle företräda alla som producerade gentemot parasiterna, men det är också sant att alla de, som var oroliga för att socialisterna var på väg mot bolsjevism och att äganderätten var hotad, såg Mussolini som en räddning. Sant är att Mussolini 1922 inte grep makten genom en kupp, han kallades av kungen och välkomnades sannolikt av en majoritet av det italienska folket, men sant är också att han inte tvekar i sitt avståndstagande från demokratin, han talar om en skriande orättvisa där allas styrelse leder till att ingen styr.

Mosley hoppades länge på framgång den parlamentariska vägen. Det var när detta misslyckades som han valde vägen att vädja direkt till ”folket”. Mussolini hade aldrig uttalat någon tilltro till den parlamentariska demokratin men det är värt att lägga mär-

ke till att både hos Mussolini och Mosley finns ett kvasi-demokratiskt drag: de ville ha makt för att främja "folkets" intressen och de sökte legitimitet i dess stöd, inte ett stöd uttryckt i val och inte ett stöd för en bestämd politik utan legitimitet i form av en hänförelse framkallad genom känslomässiga appeller. Detta gav fascisterna anledning att uttala sig föraktfullt om den parlamentariska demokratins partistrider och kompromisser och futtigheter och i stället framhålla sin egen rörelse som en ädlare demokrati. Byggede den inte på folkets djupare känslor av nationell samhörighet och historisk mission? Borde inte helheten sättas högre än enskildheterna?

Trots Mussolinis alla föraktfulla omdömen om "demokrati" i den vanliga mening- en skall man lägga märke till att fascismen inte är alldeles opåverkad av den demokr- tiska idévärlden. Varför var Mussolini annars angelägen att söka legitimation hos väl- jarna, han hade ju ändå mottagit makten ur kungens händer? Med den legitimationen och med en beväpnad milis till sitt förfogande hade han väl kunnat styra utan att till- gripa den grundläggande demokratiska proceduren? I sitt första tal till parlamentet hade han i hotfulla ordalag pekat på den möjligheten. Efter en passande reform av valordningen vann Mussolini sitt "demokratiska" mandat, men han uttalade samti- digt att samtycke av folket inte avgjorde saken. Fascismen hade redan och skulle även i fortsättningen trampa på "Gudinnan Frihets stinkande kropp". Sagt och gjort. Un- der åren som följde utnyttjade den f.d. premiärministern, numera officiellt titulerad *Capo del Governo e Duce del Fascismo* kungens eftergivenhet till att genomföra en rad re- pressiva lagar. Folket skulle självfallet ha rätt att fälla sin dom, men en sund politisk regim behövde ingen opposition. Partier och publikationer som motarbetade regi- men förbjöds och en särskild domstol inrättades för brott mot staten. Förutom fäng- else drabbades de dömda av konfiskation av egendom. Egentligen var det vid den här tiden de radikala fascisterna som var det största hotet mot Mussolinis maktställning. De motsatte sig Mussolinis strävan att styra genom staten, inte genom partiet, och an- såg att han hade svikit den socialistiska delen av partiets program. Men repressionen drabbade förstås också andra kritiker av regimen (Bosworth 2006: 197, 215 ff; Farrell 2003: 141 ff, 161, 178 ff). På frågan om på vilket sätt folket skulle kunna fälla sin dom lämnades inget svar. Diktaturen var komplett.

Både Mosley och Mussolini underkände de klassintressen som splittrade nationen. Parlamentarismen och dess partistrider manifesterade denna splittring. I dess ställe vill de sätta korporationer där de som deltog i produktionen gemensamt skulle avgöra sådant som hörde till deras verksamhet. Det överordnade var nu inte grupper eller individers intressen utan helhetens, nationens. Korporativismen har sina idéhistoris- ka rötter inom socialismen och den italienska och brittiska fascismen förtjänar under en fas av sin utveckling att kallas en nationalistisk socialism. I den fortsatta utveck- lingen kom dock de socialistiska och korporativistiska inslagen att förkvävas av den totalitära staten.

Det var korporativismen som var tänkt att gälla som socialism. 1925 var det dags att installera den. Därigenom vill man skapa en moralisk, politisk och ekonomisk enhet som ställde nationens intressen över individernas. Den ekonomiska krisen under 30- talets början ledde till en rad statliga ingripanden i ekonomin och annonserades som ett uttryck för "den tredje vägen" mellan kapitalism och socialism. Korporativismen innebar en politisk organisation där arbetsgivare och arbetare i korporationer repre-

senterande skilda verksamhetsområden skulle dela makten. Någon verklighet som politisk institution blev korporativismen aldrig. Att arbetarna i praktiken skulle komma att dra det kortaste strået och att politiken drevs åt höger framtvungades av den politiska balansgången. Från vänster kunde Mussolini inte vänta sig några sympatier medan bönder och affärsmän litade på honom som en skydd mot socialism eller, än värre, bolsjevism (Bosworth 2006: 212 f, 224; Farrell 2003: 104, 191 ff, 220, 232 ff).

Efter makttillträdet var det de egna (t.ex. Giuseppe Bottai, vänsterfascist med ambitionen att ge rörelsen ett intellektuellt ansikte, Roberto Farinacci, skrupelfri partiboss i Cremona, Dino Grandi, sedermera ambassadör i London), som var Mussolinis största problem, inte motstånd från socialister eller andra grupper. Mera hetlevrade partivänner ville driva den fascistiska revolutionen längre och våldsammare men nu var Mussolini hela Italiens Duce, inte ledare bara för en fraktion. I den processen kom han att driva allt längre åt höger, bl.a. genom att i fascistpartiet införliva de rojalistiska nationalisterna, som inte var intresserade av att appellera till bredare lager men i stället hade stöd från industrimän, officerare och statstjänstemän. Vänsterfalangen inom fascistpartiet förlorade i lika mån i inflytande. Till högervidningen bidrog också att den ursprungligen starkt antiklerikale Mussolini slöt fred med påven Pius XI och därigenom kunde räkna på stöd från det stora katolska partiet *Popolari*. De nationalliberaler som enat Italien var liksom kungahuset Savoyen starkt antiklerikala och fascisterna delade den inställningen. Påvestaten å sin sida var inte beredd att ge upp anspråken på de landområden som den förlorat genom enandet. Frågan såg ut att vara en hårdknut som inte kunde lösas upp, men efter sega förhandlingar nådde Mussolini och Pius XI 1929 en överenskommelse där Vatikanen erhöll ekonomisk kompensation och erkändes som en suverän ministat mot att man avstod från övriga territoriella anspråk (Bosworth 2006: 187, 231; Farrell 2003: 134 ff, 138).

Den ideologiska konflikten med katolicismen var inte spegelfäkteri. Mussolini beskrev fascismen som en religion, som åt kyrkan bara kunde överlåta det hinsides. *Dottrina del Fascismo* förklarade att fascism är en religiös inställning som ser människan i hennes inneboende relation med en högre lag, med en objektiv vilja, som överskrider den enskilde individen och infogar henne i en själslig gemenskap (Bosworth 2006: 3, 353 ff; Farrell 2003: 148 f, 216, 222). Med den inställningen är det klart att konkreta politiska mål förlorar i betydelse. Idealerna hade inte övergivits, de hade upplösts i myt. Själv var diktatorn hårt arbetande, makten tycks inte ha erbjudit honom några ”fringe benefits”, dvs. inga andra glädjeämnen än makten själv. Men makt plus myt får det typiskt att slutta brant nedför.

Överenskommelsen innebar inte att alla motsättningar bilades. Mussolini hade gått med på att katolicismen skulle vara statsreligion men hävdade att staten var fascistisk och omslöt religionen, medan påven förklarade att katolicism betydde att man i andliga spörsmål måste lyda påven. För radikalerna inom *Partito Nazionale Fascista* innebar uppgörelsen att Mussolini kompromissat med målet att fostra människorna i fascistisk anda, men Mussolini hade nu tillräcklig mycket kontroll för att kunna bortse från vänsterns protester. Motsättningen till vänstern inom partiet betydde inte att Mussolini själv hade övergett de gamla idealerna (Bosworth 2006: 307 ff; Farrell 2003: 199 ff). Utopierna levde men omständigheterna hade framtvungat eftergifter. Sådana eftergif-

ter underlättades av att Mussolini nu inte längre erkände några klassmotsättningar. Det ursprungliga socialistiska engagemanget hade smält samman med nationalismen.

Att starkt framhäva den nationella samhörighet som skall övervinna de sociala motsättningarna leder inte med logisk nödvändighet till aggressiv nationalism men ju starkare känslan av ”vi” desto större blir avståndet till ”dem” och risken ökar att glida en bit till nedför det sluttande planet. I Italien efter första världskriget medverkade sannolikt en känsla av nationellt mindervärdeskomplex – det romerska riket låg trots allt sorgligt långt tillbaka i tiden – och det låg nära till hands för den ledare som i sin person påstod sig samla hela nationen att bevisa sin styrka och handlingskraft i förhållandet till andra nationer. Redan 1923 vann Mussolini poäng i den italienska opinionen genom en framgångsrik ockupation av den grekiska ön Korfu. Går det galant en gång, varför inte försöka igen (Bosworth 2006: 97 ff; Farrell 2003: 140 f).

I förberedelserna inför angreppet på Etiopien 1935 visade Mussolini sin återkommande försiktighet. Han räknade med att gamla kolonialmakter som England och Frankrike inte skulle anföra några allvarliga invändningar. Men angreppet visar också att övermodet börjar urholka försiktigheten. Angreppet blev visserligen en – om än dyrbar – militär framgång. Nu hade romarriket återupprättats, försäkrade Mussolini, men inte minst de hänsynslösa försöken att få kontroll över det erövrade landet var en politisk och moralisk belastning. Nästa militära företag var det stora engagemanget i spanska inbördeskriget – hegemoni i Medelhavsområdet var rimligen en politik i romarrikets anda. Det ödesdigra priset var att Mussolini knöts ännu hårdare till Hitler, av Mussolini länge betraktad som en galning (Bosworth 2006: 3, 297 ff, 367 ff, 401 ff; Farrell 2003: 243, 251 ff, 272 ff).

Farrell vill i sin omfattande biografi över Mussolini ersätta den fördömande bilden efter det slutgiltiga och förödmjukande nederlaget med en mera positiv helhetsbild. Men det sluttande planet omöjliggör egentligen bilder av helheter över tiden. Allt hänger på om man fokuserar hur Mussolinis karriär började eller hur den kom att utvecklas. Farrell vill se angreppet på Etiopien 1935 som ett uttryck för realpolitik och menar att Mussolini därvidlag inte var värre kålsupare än de statsmän som i Nationernas Förbund tog avstånd från honom. Att Mussolinis tal var fyllda av aggressiv nationalism och krigsromantik viftar Farrell undan som relativt betydelselösa inslag i den politiska retoriken (Farrell 2003: xvii, 221, 255 ff). Mitt ärende är emellertid inte att mäta Mussolini med andra politiska ledare som standard utan att visa hur omständigheterna kom honom att successivt förskjuta sina ideologiska positioner på ett plan som obönhörligen sluttade ner mot en moralisk och politisk katastrof.

Farrell försäkrar att Mussolini inte önskade krig. Nej, han var medveten om den italienska krigsmaktens svaghet och hans vanliga försiktighet fick honom att tveka till dess att de tyska framgångarna var otvivelaktiga. Men Farrells antydningar att Mussolinis ”fredsvilja” hade en principiell grund motsägs av hans egen framställning. Om inte Etiopien redan hade vederlagt det så borde angreppen på Albanien och Grekland 1941 avgöra saken. Mussolini hade i sina tal så ofta prisat kriget som ett instrument att stärka nationen och härda dess folk. Medan han ännu tvekade om deltagande i kriget på Tysklands sida, klagade han för sin svärson och utrikesminister Galeazzo Ciano hur plågsamt det var att sitta bredvid och se på när andra skrev världshistoria. För att forma ett folk till storhet måste man leda det ut i krig och det var vad han tänkte göra.

Han hade, som Gaetano Salvemini konstaterade, blivit sina egna myters fånge. Det fanns i längden inget utrymme för en klok försiktighet och äventyren i Grekland och Nordafrika och i sjökriget i Medelhavet blev förödmjukande misslyckanden (Farrell 2003: 311 ff, 325. Om Salvemini, se Bosworth 2006: 26).

Fram till den tidpunkt då Mussolini efter lång tvekan hade bundit sitt öde till Hitlers var han trots allt en försiktig och pragmatisk politiker. Det passade då bra att parti-programmet innehöll så lite av praktisk substans. Fascismen var ju inte ett program för politik utan en tro. Viktigare än allt annat var att ingjuta denna tro i italienarnas hjärtan. *Credere, obbedire, combattere* – tro, lyd, kämpa – så löd parollen. Sådant som ceremonier och uniformer och militära parader med ”goose-step”, importerat från Tyskland men italianiserat som *Passo Romano*, samt en ohämmad ledarkult tjänade detta ändamål. Liksom när det gäller Mosley kan man notera en ambivalens i inställningen till futurismen och dess kult av maskinen och flygplanet och fartens tjustning och å den andra sidan romantiseringen av livet på landet (Bosworth 2006: 118, 147; Farrell 2003: 218, 235 ff, 292).

Vare sig den direkta inspirationen kom från Tyskland eller inte, så följdes den nya intimiteten mellan de två regimerna av en raslagstiftning i Italien. ”Rasproblemet hade”, sade Mussolini, ”ett samband med erövringen av ett imperium. Historien lär att imperier skapas med vapen men upprätthålles genom prestige. Och prestige kräver ett klart och allvarligt rasmedvetande som tydligt framhäver inte bara skillnader utan också överlägsenhet.” (Att döma av Mussolinis i privata samtal ofta uttryckta förakt för det italienska folket var det uppenbarligen långt till den överlägsenheten.) Farrell, som är angelägen att ta fram skillnaden mellan den italienska fascismen och den tyska nazismen, hävdar att den italienska inställningen till judarna inte var biologiskt grundad. Det avgörande var inte blodet utan andan, den anda som smälte samman alla italienare i en fascistisk statskropp. Men som Bosworth påpekar hade en italiensk antisemitism en gynnsam grogrund i den rasism som präglade förhållandet till svarta och arabiska undersåtar i Afrika (Bosworth 2006: 415 ff).

Den raslagstiftning som infördes i Italien i mitten på 30-talet påminner också i mycket om den tyska. När judar förbjöds vara journalister, jurister, lärare med mera och även drabbades av andra restriktioner, är likheten med de tyska lagarna alltför stor. Vid tillämpningen av dessa restriktioner är det uppenbart att en fascistisk anda inte kunde vara kriteriet utan att man måste sortera människor på mera handfasta grunder; vad stod då till buds annat än härkomst? Det som enligt Mussolini komprometterade judarna var att de företrädde dels bolsjevismen och dels bourgeoisin, och i båda dessa egenskaper hade de varit fascismens främsta fiender. Mussolini ville ge bourgeoisin, med dess hat mot hjältar, myter och sport och dess kärlek till golf och det bekväma livet en kraftfull spark i magen (Bosworth 2006: 2 f, 243 ff; Farrell 2003: 303 ff, 323, 344). Vi kommer i redogörelsen för Mosley att se hur påhittat att judarna kontrollerade kapitalet följdes av nästa position på det sluttande planet, dvs. av en generell antisemitism.

I den författning för Salòrepubliken som Mussolini skrev under sin sista månad infogades de korporativistiska och socialistiska målen, men detta får karakteriseras som en reflex i dödsögonblicket. I verklighet hade, som Bosworth konstaterar, den italienska fascismen lång tid dessförinnan ”crumbled into nothingness”, den hade tömts på

varje trovärdig mening och varje socialt ändamål (Bosworth 2006: 530). Berodde detta på det ödesdigra vapenbrödraskapet med Tyskland? Var det världskriget som hindrade den italienska fascismen att arbeta med den samhällsomvandlig och mot de sociala mål som de ursprungliga idealen hade utpekats? Svaret är nej. Fröet till undergången fanns i ursprunget. Fröet var den fixering på nationell gemenskap som växte till en aggressiv nationalism och bl.a. angreppet på Etiopien. Det var den oformliga gemenskapsidé som ersatte förnuft och realism med tro och myt och som ledde till ledarkulten, vilken i sin tur gav diktaturen. Den italienska fascismen följde sin inneboende logik, det sluttande planets logik.

Det förunnades inte Mussolini att likt Mosley uppleva en viss återupprättelse, men i födelsebyn Predappio hålls hans minne fortfarande i helgd av fascister och lokalpatrioter (Farrell 2003: 4).

Sir Oswald Mosley, 6th Baronet

Mosley härstammade ur den engelska gentryn. Titeln ”baronet” gav rätt till ”sir” men inte till en plats i överhuset. Gentryns medlemmar var emellertid ofta välbeställda jordägare. Så även Oswald Mosleys förfäder. I byn intill familjegodset Rolleston arbetade nästa alla människor på eller för godset. Oswalds farfar var känd som ett mönster av patriarkal välvilja (Dorril 2007: 6 ff). På många sätt skulle Mosley komma att bryta med det gamla engelska samhället, men den del av dess klassamhälle som han själv vuxit upp i bar han med sig för resten av livet. Det handlade om de värden som hade präglat 1800-talets Tories och där motståndarna nu inte längre var den liberala whigaristokratin utan den nya framgångsrika klassen av köpmän och företagare.

För en ung man som växte upp i den miljön var hästar, rävjakt och annan sport en viktig del av den sociala fostran. Sigfried Sassoon har skildrat det i sin självbiografi *När vi red efter räv*. Det livet tog slut 1914 och de unga rävjägarna samlades på regementen med färgstarka namn som *The Royal Household Cavalry* eller *The Queen's Light Dragoons*. De var fyllda av förväntan inför möjligheterna att i nationens tjänst uppleva äventyr och förtjäna ära. Hur verkligheten i skyttegravarna kom att bli har Sassoon skildrat i den andra delen av självbiografien *Vi föll in i ledet*, en av de skönlitterära skildringar ur vilka historikern har en del att hämta.

Man kan förstå att det inte var så lockande att kliva ur sadeln och ner i skyttegravarna och Mosley valde snabbt att lämna ett vapenslag vars tid var ute till förmån för ett som hade framtiden för sig, nämligen flyget. Under denna tidiga fas, då man ägnade sig åt att spana över kanten på cockpiten och kanske också kasta ut några mindre bomber, hade flyget ännu inte någon nämnvärd militär betydelse, men flygarnas insatser heroiserades både av dem själva och i hemmaopinionen. Deras liv på mässarna var mera angenämt än det som normalt kunde erbjudas infanterister, men de tog större eller i varje fall mera spektakulära risker. Enligt Stephen Dorril, vars framställning av den engelska fascismen jag i stor utsträckning följer, kom denna mentalitet att spela en viss roll för framväxten av rörelsen (Dorril 2007: 14 f, 16 ff; Thurlow 1987: 30 ff). Men än så länge är det några decennier kvar till allvaret.

Mosley sårades efter en tid som flygare och det blev en lång konvalescens, under vilken han förberedde sig för sin kommande politiska karriär genom att studera bio-

grafier över Pitt d.y, Gladstone, Disraeli m.fl. Han startade karriären redan 1922 då han, tjugosex år gammal, segrade med stor marginal i sin valkrets och därmed fick en plats i parlamentet. Där satt han inte tyst utan förberedde sina tal med stor omsorg. Huvudtemat hade han fått när han efter konvalescensen fick arbeta inom den centraliserade förvaltning som krävdes för krigsansträngningarna. Arbetet leddes av David Lloyd George. Som många andra kom Mosley att se detta som en metod även för fredstidens ekonomi. Tanken var att finna en väg mellan socialismen och den klassiska ekonomiska liberalism som härskat fram till krigets utbrott. Med en sådan politik skulle man överbrygga intressekonflikterna i samhället och få alla grupper att delta i arbetet med att öka välfärden (Dorrit 2007; 30, 39, 141, 157). I förlängningen av detta ligger begreppet ”korporativism”: att i stället för enskilda politiker och partier som konkurrerar om väljarnas röster och som i parlamentet låter skilda intressen konfronteras, låta företrädare för yrkesgrupper samlas och i samförstånd finna lösningar på de ekonomiska problemen. En förutsättning för tankegången är att beslutande församlingar som är sammansatta på det viset präglas av samhörighet och gemenskap i synen på hur välståndet skall främjas. Man kan formulera denna tanke så, att vi som konsumenter kivas om hur välståndet skall fördelas och det är de motsättningarna partierna lyfter fram och representerar, medan de korporativa organen skjuter frågan om fördelning åt sidan och koncentrerar sig på produktionen av välstånd. Den filosofiska överbbyggnaden på korporatismen är att se samhället, inte som bestående av separata individer, utan som människor identifierade genom och fungerande som organiska delar av grupper av olika slag. Detta synsätt kommer jag i det följande att återkomma till flera gånger.

De som återvände från kriget hade nyktrat till. En utgångspunkt för Mosleys politik var att det aldrig mera fick bli krig. Av den anledningen motsatte sig Mosley de hårda fredsvillkoren för Tyskland. Han var också en värtalig förespråkare för det nybildade Nationernas Förbund. Den tidiga nära relationen till David Lloyd George upphörde när han uttalade sin sympati för den irländska frihetsrörelsen och protesterade mot de brutala brittiska försöken att slå ner den. Detta är ju inte precis vad man skulle vänta sig av en blivande fascistledare.

Omkring 1924 var det slut på försöken att skapa ett underlag för en regering mellan de gamla partiblocken. Med det valet blev det engelska partisystemet återigen ett reellt tvåpartisystem. För Mosley uppstod då frågan vad han skulle satsa på. Uppväxtmiljöns sociala värderingar talade för de konservativa och även som labourpolitiker kom han att bibehålla dess livsstil. ”/Mosley/ stinks with money and insincerity - .. a huge gap existed between his public rethoric and private values” (labourpolitikern Hugh Dalton). Men Mosleys beslut blev Labour:

My path now led inevitably to the Labour Party .. the only hope now lay in the party which had been thrown up by the mass of the people to right their wrongs.

Även om få kanske var beredda att som Mosleys mor skjuta all skepsis åt sidan – ”How enormously I admire your amazing courage and self-sacrifice of most things that appeal to men of your age and up-bringing” – hade Mosley redan tidigare ofta omnämnts som en framtida premiärminister och också som en ny Mussolini. Det sis-

ta var inte avsett att vara nedsättande; i 20-talets England fanns det i vida kretsar en positiv inställning denne. Till de mycket positiva hörde Winston Churchill (Dorriil 2007: 71, 73, 114).

Inom labourpartiet fortsatte Mosley att argumentera för en ny ekonomisk politik, på programmet stod skyddstullar samt generösa löner och en expansionistisk penningpolitik för att stimulera efterfrågan. Udden var riktad mot den försiktiga, klassiska politiken med bl.a. återvändande till guldmyntfoten på programmet. Bakom denna politik såg Mosley bankintressena i London City. Men även om Mosley kom att stå premiärministern Ramsay MacDonald nära och fick en underordnad – alltför underordnad enligt den unge Mosleys egen åsikt – ministerpost i dennes regering 1929, vann hans aktivistiska ekonomiska program ingen anslutning bland de mera försiktiga partivännerna. MacDonald tog avstånd från Mosleys ”hectic rattle of machine-gun prose” och skattkammarkanslern Philip Snowden kallade honom ”a presumptuous fool and an economic ignoramus” (Dorriil 2007: 117, 122; Thurlow 1987: 34). Bristen på framgång för vad John Strachey hade döpt till ”förnuftets revolution” ledde säkert till en otålig besvikelse som bäddade för en radikalisering.

1930 skärptes den ekonomiska krisen och därmed också motsättningarna i regeringen. Mosley drev alltmer kompromisslöst ett program för offentliga arbeten och andra åtgärder som skulle öka köpkraften. Samarbete med industrin – men inte med bankerna – ingick i politiken liksom visionen att av samväldet skapa en sluten handelsstat. Denna s.k. ”sociala imperialism” var den specifikt brittiska formen av nationalism. Den 19 maj meddelade Mosley premiärministern sin önskan att avgå. Efter några dagar av dramatiska diskussioner brände Mosley sitt skepp genom att driva fram en omröstning i parlamentet. Han hade dock underskattat partidisciplinen och lyckades bara vinna 29 labourröster av 239. Därmed började Mosleys vandring ut i den politiska vildmarken (Dorriil 2007: 130 ff, 164; Thurlow 1987: 35 f, 41, 152 ff).

De åsikter Mosley hade redovisat i sitt tal i underhuset och senare i ett manifest tilltalade emellertid många, både bland Tories och Labour. Tanken att den allt djupare ekonomiska krisen krävde en krigsekonomi fick också stöd i industrikretsar. Inte ens manifestets förslag att man skulle skapa ett litet kabinett med lagstiftande befogenhet och att parlamentet skulle förvandlas till en församling där representanter för olika intressenter sammanfördes med uppgiften att verkställa nationens vilja, inte ens detta första steg mot korporativism var tillräckligt avskräckande för många av de etablerade politikerna.

Mosley hade trots allt ännu inte gett upp möjligheten att de unga, de som i skyttegravarna bildat ett kamratskap, skulle kunna vinna framgång i det etablerade politiska systemet. De unga representerade enligt Mosley en modern människotyp, ”a hard, realistic type, hammered into existence on the anvil of great ordeal” och den typen hade bättre idéer om vad som behövde göras än den äldre generationen. I februari 1931 var det dock slut på tålmodet och *The New Party* såg dagens ljus. Tålmod, just det. De idéer Mosley argumenterade för var vitt spridda och långtifrån alla sympatisörer var på väg att bli fascister – till sympatisörerna hörde t.ex. män som John Maynard Keynes, Harold MacMillan och Aneurian Bevan (Dorriil 2007: 141 ff; Thurlow 1987: 25 ff). Det speciella med Mosley var bristen på tålmod. Hårda unga män låter inte sin idealism tyglas av någon reformism.

Förhoppningen om en avgörande framgång i parlamentsval hade trots allt ännu inte dött. I valrörelsen inför 1931 deltog *The New Party* intensivt. Vid Mosleys framträdanden urartade motståndarnas protester ofta till upplopp, vilket av allt att döma inte var alldeles ovälkommet. Valresultatet blev dock en katastrof för *The New Party* vilket betydde dess slut som ett någorlunda rumsrent parti. Den militanta ungdomsrörelse som hade byggts upp hade lett till motsättningar inom partiet som fortfarande innehöll medlemmar som var oroliga för att partiet skulle utvecklas till ett fascistiskt parti, bland dem fanns Harold Nicolson. I den genomgripande omorganisationen efter valet blev denna falang ställd åt sidan (Dorril 2007: 175 ff; Thurlow 1987: 94 ff).

Förklaringsmodellen ”det sluttande planet” gör det egentligen meningslöst att ställa frågan när exakt vi har anledning att tala om fascism. Men det är helt klart att Mosley vid det här laget hade nått så långt ner efter slutningen att vi inte behöver tveka. Mosley definierar den korporativa staten som

a society working with the precision and the harmony of a human body. Every interest and every individual is subordinated to the overriding purpose of the nation (Dorril 2007: 190).

I den formuleringen har Mosley fångat kommunitarianismens (jag skall återvända till det begreppet) auktoritära och totalitära potential.

Under 20-talet hade Mosley talat om en ”förnuftets religion”. Han hade ju lärt att den av Lloyd George ledda och framgångsrika krigsekonomin byggde på rationalism, vetenskap och teknologi och så skulle också fascismen arbeta. Men med det nya läget passade en motsatt melodi bättre, den politiska romantikens melodi. Kommunitarianer betonar de känslomässiga band som skapar samhörighet i gruppen och när Mosley hettar upp den idén fördunstar all rationalism. Fascismen skulle ”respiritualisera” människors tänkande så att religionens principer återvände till deras hjärtan, principerna om ”the militant service and the mystical love”. Nu började de engelska fascisterna blicka tillbaka på Tudortidens manlighet och knöt begreppet ”the corporate state” till denna tids feodalism och skräväsande. Mosley förkroppsligade Tudortidens aristokrat, försäkrade en av hans anhängare.

En annan anhängare angrep inte bara de sataniska kvarnarna och själlösa fabrikerna utan också de nya städerna. En sådan kritik av industrialiseringen gick inte väl ihop med den teknologiska rationalism som präglade programmet från 20-talet, men den slog an en sträng hos Mosley, som trogen sin uppväxt gärna såg på det gamla agrara England med nostalgi. Den hysteriska idealismen beljög också all rationalism:

This shall be the epic generation which .. /shall/ see once more the immortal lights – the lights of sacrifice and high endeavour summoning through ordeal the soul of humanity to the sublime and eternal.

Även teknologin kunde i futuristernas anda fogas in i romantiken:

Not until man has mastered the machine /flygmaskinen/ and the machine has mastered material limitations will the soul of man be free to soar beyond the fetters of materialism (Dorril 2007: 250, 212, 278 f, 328, 340; Thurlow 1987: 151).

Politisk retorik, ja, Mosley var en väl förberedd och erkänt skicklig talare. Men nu gäller det ju idéanalys; har man då rätt att göra affär av retoriska konstgrepp? Står de verkligen för idéer? Kanske inte, men det ligger i det sluttande planets logik att det som från början är jargong och kanske inte så illa menat, en dag har utvecklats till blodigt allvar.

Det som höll människorna samman i den korporativa staten var känslan och därför måste den nya rörelsen finna någonting för dem att hata. Jag har tidigare nämnt Mosleys avståndstagande från den nya överklass av kapitalister som efterträtt Whigs, ett avståndstagande som gick väl att förena med fasthållandet av de sociala värderingar som företräts av Tories. I praktiken hade dock Mosley både sociala och ekonomiska relationer med finansmännen och finansintressen var hursomhelst för abstrakt för massan av människor att hata. Lite bättre blev det om City utmålades som ett instrument för utländska intressen som ville förstöra Storbritannien (Dorril 2007; 81 ff, 207 ff, 219, 224, 254; Thurlow 1987: 157 ff). Men kanske fortfarande lite för abstrakt ändå. En rasteoretiskt motiverad antisemitism spelade inte någon roll för formandet av Mosleys politiska världsbild. Han var visserligen inte främmande för sin samtids antisemitiska jargong men framhöll att det fanns både goda och onda judar. Men nu passade den latent antisemitismen bra. Var inte finansmännen ofta judar och judar var förstås främlingar i nationen. Hatobjektet var på plats.

Det fanns dock skäl för en viss återhållsamhet. Delar av den konservativa opinionen var missnöjd med den eftergivenhet gentemot Indien som Stanley Baldwins regering visade. Varför ta risken att stöta bort sådana meningsfränder genom en militant antisemitism som inte riktigt passade in i den engelska politiska kulturen. I den tyska antisemitismen finns det redan från början ett avgörande inslag av rasteoretisk motivering. Så var det inte med Mussolini och Mosley. Det fanns i alla Västeuropas länder en jargong som gärna ”skämtade” om judar som löjliga och lömska, men fördomarna i den engelska överklassen var inte större än att man var fullt beredd att acceptera äktenskap med döttrar till rika judar, inte minst när släkten var pressad av de stora kostnader som förorsakades dyrbara gamla slott. Men den jargongen var inte så oskyldig som det lät. Den erbjöd en jordmån för onda skördar och är därmed ett gott exempel på de fenomen som jag vill fånga i begreppet ”det sluttande planet”. Många av dem som deltog i ”skämtandet” såg det säkert som ganska oförargligt, precis som alla de som i dagens svenska samhälle yttrar sarkastiska och nedsättande ”lustigheter” om invandrare (Dorril 2007: 232 ff, 244, 237, 292).

Mosleys *New Party* var inte först på plan i England. Redan 1917 fanns det ett parti som kallade sig fascistiskt. Virginia Woolf har berättat hur strejker och social oro 1920-21 skapade en ångest inför hotet om ett kommunistiskt maktövertagande, en ångest som var starkare än den som hade orsakats av kriget. Kommunisterna i England var säkert inget reellt hot men som ett spöke kom det att spela en viktig roll för fascisternas framgångar. 1932 enades de skilda fraktionerna under Mosleys ledning i *The British Union of Fascists* (Dorril 2007: 217 ff, 266).

Det hade alltid varit bråk på fascisternas möten och det hade gett anledning att skapa en milis. Mosley skyllde detta på nödvändigheten att försvara sig och han använde samma argument när tumultet vid fascistiskt massmöte i juni 1934 blev värre än vanligt. Mosley trodde att detta gav ett utmärkt tillfälle att beskylla judarna för att gå till

attack mot nationen. Han misstog sig på effekten. Hans svartskjortor hade använt så mycket våld att han förlorade det allra sista av respektabilitet (Dorril 2007: 298 f, 302, 304, 313; Thurlow 1987: 94 ff, 104 ff). Men den motgången ökade bara Mosleys paranoia. Nu var det inte längre tal om skillnad mellan goda och onda judar. Judendomen hade blivit en mystisk och mäktig kraft som hotade världsfreden och särskilt Tyskland. Man kan inte låt bli att undra om Mosley själv trodde på detta och paranoidan var en paranoia i psykiatrisk mening eller om utspelen bara var en del av propagandan. Ja, inte ”bara”, om begreppet ”det sluttande planet” innehåller något korn av sanning, så riskerar politiker som påstår saker mot bättre vetande att bli sina lögners fångar.

Under början på 30-talet var det inte tal om vapenbrödraskap mellan Hitler och Mussolini. I stället inspirerade konkurrensen Mussolini att försöka bygga upp en internationell fascistisk rörelse. Det var denna ambition som motiverade finansiellt stöd till Mosley. Mussolini kritiserade antisemitismen i Tyskland med hårda ord – Hitler var en ”farlig dåre” och nationalsocialism var ”barbari”. Den nära relationen med Mussolini bidrog till Mosleys återhållsamhet samtidigt som man på tysk sida var missnöjd med de engelska fascisternas brist på uttalat engagemang i frågan. 1935 förbättrades emellertid relationerna mellan Hitler och Mussolini och de engelska fascisterna, som redan dessförinnan hade studerat nazisternas organisation, kunde nu utan hinder vända sig dit. De tyska förebilderna för partidisciplin, uniformer och parader blev nu allt tydligare. Mosley hälsades med ”hail”. 1936 fick partinamnet *British Union of Fascists* tillägget ”and National Socialists”. Men det hjälpte inte med audiens hos Hitler och med att denne ofta såg Mosleys hustru Diana på lunch. För Tyskland var det långt viktigare att inte oroa den konservativa opinionen i England och Mosley betraktades än så länge som en ointressant spelare. Mosley var alltmera omgiven av öken på alla håll (Dorril 2007: 296, 316 ff, 322 f, 341, 363; Thurlow 1987: 137, bild nr 55).

Med Mussolinis angrepp på Etiopien 1935 blev det klart att fascisternas aggressioner riktades också mot andra länder: Hur såg den forne anhängaren av Nationernas Förbund på det problemet? Liksom Mosley hade stött tanken på tysk expansion så gav han sitt fulla stöd till Mussolinis angrepp på en ”black and barbarous conglomeration of tribes imbued with not one single Christian principle”. Den etiopiske kejsaren hade nu blivit den internationella judendomens kelgris. England borde inte lägga sig i Tysklands och Italiens mellanhavanden utan styras av den specifika engelska formen av nationalism och inrikta sig på att ta bättre kontroll över samväldet. Mot anfallet på Tjeckoslovakien hade Mosley inga invändningar och de engelska garantierna till Polen kritiserade han skarpt (Dorril 2007: 344, 351, 355, 432, 441, 452; Thurlow 1987: 173 ff).

Emellertid sinade subventionerna från Tyskland och Italien och mot slutet av 1936 var Mosleys rörelse nära bankrutt. Då, som en skänk från ovan, öppnades plötsligt fantastiska möjligheter. Det handlar om abdikationskrisen. Den tyskvänlige Edward VIII var hårt pressad men hade också stöd, bl.a. från fascisterna. Hur pass allvarligt det var är svårt att säga, men det spekulerades om ett ”King’s Party” som genom en statskupp skulle ge makten åt kungen och att Mosley då var en lämplig premiärminister. Men den chansen gick upp i rök. Edward abdikade och lämnade landet med Mrs Simpson (Dorril 2007: 393, 403 ff, 409).

När kriget bröt ut i september 1939 uppmanade Mosley sina anhängare att inte göra något som kunde hjälpa fienden och i synnerhet att lyda order om man var placerad i de väpnade styrkorna. De borde dock ta varje tillfälle att väcka folket och kräva fred – man kan inte låta bli att konstatera att fred mellan England och Tyskland, även på Frankrikes bekostnad, var precis vad fienden önskade. Hitler räknade med en regering under Mosley för att slippa krig med England och den brittiska regeringen internerade Mosley och andra fascister som säkerhetsrisker (Dorril 2007: 367, 469 f, 506, 508, 515).

De trettiofem åren efter kriget – Mosley levde till 1980 – skulle kanske kunna anföras som en motinstans till idén om det sluttande planet. Mosley hann under den tiden återvinna en del anseende. Han tog del i seminarier och universitetsdebatter, där han kunde upprepa gamla teman som att en regering bestående av politiker, industriledare och militärer krävdes för att rädda landet från anarki. Hans memoarer 1966 mottogs inte alltför negativt. Och i en biografi 1975 vill Robert Skidelsky i någon mån återupprätta Mosley. Skidelsky hävdar att denne inte var emot judar, han provocerades in i positionen som antisemit av sina motståndare (Dorril 2007: 370, 374 f, 634 ff, 509 f; Thurlow 1987: 247). Mot det måste man invända att oavsett vad som hände efter krigsutbrottet hade Mosley på 30-talet nått så långt ner efter det sluttande planet som det var möjligt att komma, givet att han aldrig hade Mussolinis makt att sätta sina idéer i verket. Om Mosley i själ och hjärta var fientlig till judar kan vi inte veta någonting om, men vi vet att han och hans rörelse utnyttjade hetsen mot judar i sin propaganda. Han hade några gånger uttalat önskemålet att beröva alla judar engelskt medborgarskap och att förvisa dem till någon plats i Afrika. Det finns också starka indicier på att han skulle ha medverkat i en statskupp och varit villig att leda en anti-demokratisk och Hitlervänlig regering. Och när vi ser bilderna på Mosley och hans män parade i SS-inspirerade uniformer, frågar vi oss om allt detta bara kan ha varit en maskerad. Att nationalsocialismen – som Hitler sade – inte passade i England var inte Mosleys förtjänst.

Stationer på det sluttande planet

Skillnaden i social bakgrund mellan Mussolini och Mosley är ungefär lika stor som skillnaden mellan de politiska förhållandena i deras hemländer. Men från likartade utgångspunkter kom de att följa nästan identiska ideologiska banor, banor som med en sorts logik följer ett sluttande plan. Jag påstod i inledningen att Mosley trots de ideologiska likheterna inte kopierade Mussolini. Läsaren har anledning att kritiskt pröva det påståendet, ty om det inte håller streck, så faller en väsentlig del av min bevisföring; Mosleys utveckling är då inget självständigt exempel på det sluttande planets logik. För min egen del har jag emellertid blivit övertygad om att Mosley skulle ha utvecklats till samma fascist även om den italienske kollegan aldrig hade funnits.

Följande lista sammanfattar en rad saklogiska samband i en i huvudsak kronologisk ordningsföljd.

1. Initialt hade båda de studerade personerna ambitioner att förbättra förhållandena för de sämst ställda. De var socialister och uttalade fredsvänner.

2. De vill inte välja klasskampens väg och ser bolsjevismen som ett hot. I stället vill de ena alla stridiga intressen. Idén om en nationell gemenskap.

3. Korporativismen erbjuder en möjlighet att slippa den parlamentariska demokratiens partistrider och gruppintressen. Detta innebar att de överger den politiska form som ger individerna möjlighet att i allmänna val ge uttryck för sina åsikter. Individen försvinner som ideologiskt begrepp ("den utplånade individen").

4. Den nationella gemenskapen skall vara en ordning baserad på känsla. För att bygga upp den krävs uppfostran av människorna, inte genom argument utan genom en propaganda där saklighet och rationalitet medvetet ställs åt sidan. Avvikande åsikter är ett hot mot gemenskapen.

5. En propaganda med ett sådant innehåll undergräver det politiska systemets anpassning till verkligheten. Bilden av framtiden begränsas inte av de villkor som omger politiken här och nu utan är i bästa fall en utopi, i sämsta fall en myt ("den förblindande idealismen").

6. Ett kollektiv byggt på känslomässig gemenskap kräver ledare med ett mandat från folket. Mandatet skall vara känslomässigt, inte formellt, och kan inte återkallas ty då skulle gemenskapen rivas upp.

7. En nationell gemenskap behöver yttre fiender. Mussolini kan omsätta detta i anfallskrig. Den chansen får aldrig Mosley men han ansluter sig till principen.

8. En stark nationell gemenskap kräver även interna fiender; alltså antisemitism och annan rasism.

"Kommunitarianism" är en ganska ny term i den samhällsvetenskapliga litteraturen. Dess motsats är "individualism". Termen är ny men motsatsparet är gammalt. När jag har talat om "den utplånade individen" har jag haft en extrem form av kommunitarianism i tankarna. Allt kommunitärt tänkande är inte så exalterat, men jag vill hävda att det ändå innebär en risk, en risk som har med det bristande intresset för individen att göra. När idén om en gemenskap skruvas upp till någonting irrationellt och aggressivt, individen förlorar sin plats som politiskt begrepp och idealen släpper all kontakt med realiteterna, då finns det ingen väg tillbaka.

Bataljonskommisarien

Vasilij Grossmans epos *Liv och öde* bygger på författarens erfarenheter som krigskorrespondent vid tiden för slaget om Stalingrad. De erfarenheterna kom att förändra hans syn på systemet: "hans redogörelse för det sovjetiska samhället och dess allra subtilaste sociala och psykologiska mekanismer formar sig till en total uppgörelse med hela systemet .. Domen över sovjetstaten och den kommunistiska ideologin är förkrossande hård.." (Jangfeldt 2007). Som anstår en stor rysk roman innehåller boken ett myller av personer. En av dem är Nikolaj Grigorjevitj Krymov, till att börja med bataljonskommisarie, dvs. den som hade till uppgift att övervaka att bataljonens befälhavare inte avvek från partilinjen. Krymov var obrottsligt lojal mot partiet. Han var inte illasinnad men om partiet krävde det var han beredd till vilken grymhet eller svekfullhet som helst. Ändå slutar denne trogne mans dagar i Ljubljanka. Innan han dödades med ett nackskott hann han grubbla över hur han kunde anklagas för förräderi, han som aldrig tvivlat och alltid följt partiets direktiv.

Skildringen av Krymov visar en man som offrat alla hänsyn till andra individer. Allt sådant måste vika för det stora målet. Detta är kusligt nog, men allra kusligast är att ideologin också har utplånat Krymova känsla för det egna värdet som individ. Han accepterar att han i förhållande till det stora målet räknas som mindre än ingenting. Oskyldig till anklagelserna, men ändå accepterar han till sist att hans individuella öde är underordnat partiets mål. Krymov är en fulländad kommunitarian.

Enligt min mening handlar den första skiljelinjen mellan politiska tanke-system om frågan huruvida dessa knyter de grundläggande värdena – eller med en lite annan formulering: de övergripande målen – till individen eller till kollektivet. Det är som med Linnés sexualsystem, först måste man bestämma om det handlar om en fanerogam eller en kryptogam. I marxism-leninismen – och som vi har sett i fascismen – är de grundläggande värdena knutna till kollektivet, och detta första val av värden präglar sedan hela tänkandet. Många, även solitt borgerliga personer, säger ibland att kommunismens idé var så vacker, det är vantolkningen i Sovjet och liknande stater som måste förkastas. Grossman ger mig stöd i den motsatta åsikten: rötan ligger i ideologins extrema anti-individualism, kollektivets välfärd övertrumfar alla andra värden, lojalitet mot staten-partiet ersätter alla andra moraliska principer. Det handlar alltså inte om något som kunde ha blivit bra men som råkade gå snett; fröet till det som hände fanns i ideologin redan från början. Individen får inte plats i den marxistisk-leninistiska ideologin.

På den ena sidan om den första skiljelinjen finns alltså individualismen. Det är botanistens sak att bestämma arten och trädgårdsmästarens att rensa bort ogräset. För att inte trädgårdsmästarna skall gå för fort fram, bör jag påpeka att bestämningen av arten är neutral när det gäller frågan om hur välfärden skall fördelas mellan människor. Skall den t.ex. fördelas via marknadsmekanismer eller via politiska beslut? Valet är också neutralt i frågan om var och en har rätt att i första hand se till sina egna intressen eller om individen har ett ansvar för andra människor och deras välfärd. För att nå resultat i de frågorna återstår ytterligare politiskt-filosofiskt arbete. Först när detta är utfört kan man bestämma om man har att göra med en blåklint eller en ros, för att ta två välkända fanerogamer som exempel. Det grundläggande individualistiska värdevalet föreskriver bara att allt som sägs i frågan om vad som är bra för kollektivet måste brytas ner till den individuella nivån. Det som påstås vara det gemensamma bästa måste visas vara bra för de individer som bildar kollektivet.

Kollektivet är sekundärt, individen det primära. Principen förbjuder emellertid inte att man i politiken avgränsar en missgynnad grupp och försöker kompensera de individer som ingår i gruppen. Men, frågar sig läsaren, principen gör tydligen ingen skillnad i praktisk politik? Kan vi då inte slippa teoretiska hårklyverier? Nej, principen gör faktiskt skillnad i praktisk politik. Dess motsats kan se oskyldig ut till att börja med, men analysen av Mussolini och Mosley bör övertyga oss om att nästa steg kan bli en romantisering av kollektivet och sedan sluttar det obönhörligen utför. Principen sätter en spärr mot en sådan utveckling.

Varför är det så viktigt att vid ingången till den politiska filosofin ställa denna fråga? Viljan att knyta värden till individer bygger på premissen att inte bara jag själv utan även andra människor har uppfattningar om vad som är önskvärt och icke önskvärt och att vi försöker handla för att uppnå det som är önskvärt. Premissen är inte så naiv

att den postulerar att vi alltid eller ens i regel har en korrekt bild av den relevanta verkligheten eller att våra resonemang är någorlunda logiska. Att kritisera en motpart i samtalet efter de linjerna är inte bara tillåtet utan nödvändigt men det sker utifrån. Sett inifrån är vi alla i en grundläggande mening rationella. Premissen tar inte heller ståndpunkt i frågan om vilken roll aktörers val spelar i historien eller för samhällets strukturer. Det spelar ingen roll om det kan visas att våra handlingar är alltigenom verkningslösa. Det spelar inte någon roll om det kan visas att begreppet ”val” syftar på ett sken: att allt vi gör eller tänker orsakas av samhälleliga förhållanden eller av kemiska processer i hjärnan. Allt sådant är bedömningar utifrån, sett inifrån är vi alltid aktörer, dvs. vi är rationella och vi värderar. Det är i den egenskapen vi som individer har rätt att göra anspråk på att vara den politiska filosofins första premisser.

Kollektivet är sekundärt, individen det primära. Ett sådant ställningstagande är ett val av värdepremiss, av premisser för en normativ argumentation. Det finns metodologiska skäl för denna rangordning. De begrepp som syftar på kollektiv, t.ex. ”nation”, ”trosamfund” eller ”samhällsklass”, är sociologiska konstruktioner som befinner sig ett steg längre bort från verkligheten än begreppet ”individ”. Frågan om ”individ” också är en konstruktion behöver inte bekymra oss i det här sammanhanget, det viktiga är att begreppet ligger närmare den verklighet vi direkt kan observera. Det finns de som seglar på så djupa filosofiska vatten att de inte vill höra talas om fast mark. För dem har s.k. holistiska begrepp samma metodologiska status som individbegrepp, skogen är lika verklig som träden. Men en normal läsare har säkert inga problem när jag talar om ”verklighet”.

Det bör medges att vi i begreppet ”(mänsklig) individ” lägger in åtskilligt som inte direkt kan observeras, t.ex. tankar och känslor, men liksom vi kan ta i ett enskilt träd men inte i skogen kan vi se individen men inte kollektivet handla och höra henne tala. Jag påstår inte att fenomen och samband på den kollektiva nivån alltid kan och bör reduceras till fenomen på den individuella nivån. Reduktionism innebär att man i empirisk forskning går från en högre nivå till en lägre, att man förklarar fenomen på den högre nivån i termer av fenomen på en lägre nivå; i vårt – normativa – fall är det tvärtom, vi går från en lägre till en högre nivå och det har inga följder för valet av strategi i empirisk forskning. Jag behöver därför inte ta ställning i frågan om reduktionism generellt är en lovande vetenskaplig strategi. Vad jag påstår är att begreppet ”individ” är mindre abstrakt än t.ex. ett begrepp som ”nation” och i den meningen närmare verkligheten. Självklart kan vi inte avstå från att tala om kollektiv, de utgör också en del av verkligheten, men beskrivningen av kollektiv kan aldrig bortse från att det är individer som bildar kollektivet. Omvänt kan man, och bör man ofta, i beskrivningen av individer beakta egenskapen att tillhöra kollektiv och man har i regel skilda kollektiv att välja mellan: Mosley t.ex. hörde till den brittiska nationen, till gentryn, till parlamentarikerna. Vad man väljer beror på vad man anser vara viktigt att observera och valet innehåller därmed embryot till en empirisk teori om samhället. Så långt är allt i sin ordning. Att placera ett kollektiv i den grundläggande värdepremissen är en helt annan sak, det innebär ett första steg bort från verkligheten och i riktning mot utopin (Björklund 1996: 112 ff; Björklund 2006: 203 ff; Brodbeck 1968: 283, 301 ff och passim).

Det var inte brist på moral som karakteriserade den gamle kommissarien Krymov. Tvärtom, men han styrdes av en moral som bara kan följa ett spår, inga hänsyn får den att tveka eller vika åt sidan. Moralen står över rimlighet och rättvisa och personligt ansvar för vad som händer. Det är en motbudande moral, men det är inte omoral. Krymov var också idealist, ingenting kunde rubba hans hängivenhet. Kan det vara något ont med idealism? Är inte det en viktig drivkraft när människor engagerar sig i samhällsarbetet? Ja, men det finns en idealism som urartar. De båda fascister vi har studerat var utopister och idealister och vi kan tydligt se hur utopin undan för undan inkräktar på realismen. Utopin lockar till en idealism som förblindar. De var otåliga idealister som ville gripa in med kraft och i nödfall med våld för att sätta fart på en framtid som sölar.

Grossmans skildring efterlämnar en känsla av sorg över människor som har tystat sitt samvete och låtit sin idealitet tjäna en ond sak. Den bör gälla inte bara kommunisterna utan också en mängd människor som aningslöst drogs med av det fascistiska ruset. Många tyskar var beredda att göra stora personliga uppoffringar för att tjäna ett förödmjukat och hotat fosterland. Katrin Himmler, vars farfar var bror till den ökände Heinrich, har i *Die Brüder Himmler* berättat sin familj historia. Hennes berättelse bekräftar tesen om det sluttande planet. Det är kusligt att läsa hur SS-chefens byråkratiska arbete med utrotningen har rottrådar i en vanlig, anständig, borgerlig familj i München, tysknationell, förödmjukad av nederlaget och drabbad av den hårda freden. Ordet ”anständig” använde för övrigt Heinrich Himmler om sig och sina medarbetare i ett beryktat tal. Och det är påfallande hur det som för eftervärlden, inklusive Katrin, ter sig som ofattbara brott, för aktörerna och deras omgivning framstod som plikttröhet och idealism. Vi söker efter starka ord, ”sjukt”, ”perverst” känns för svagt, men tvingas att se att ordet ”idealism”, trohet mot de egna idealen, också passar in.

I diskussionen om den planerade vetenskapliga granskningen av de brott som begåtts av kommunistiska regimer, har det av en del sagts att man skall avstå från att granska ideologins roll. Men vad återstår då annat än att skilja förbrytarna från de oskyldiga, dvs. ”den yttersta domens” metod. Vad kan vi lära oss av en rättegång? Jag har sagt att historikerns första uppgift är att förklara och förstå. För att göra det måste man reda ut förhållandet mellan ideologin, inklusive verklighetsuppfattningen, och det som faktiskt hände. Idén om det sluttande planet är en förklaringsmodell. Jag har också hävdat att många som var delaktiga i det som hände var vilseförda idealister som mera är att beklaga än att anklaga. Leder inte det till att den moraliska dimensionen kommer i skymundan? De som medverkade var väl ändå ansvariga för sina handlingar? Jo, men att förklara och beklaga utesluter inte frågan om ansvar. Och talet om en det sluttande planets ”logik” befriar inte personer som Mussolini och Mosley från ansvaret för de åsikter de förde till torgs och för de handlingar de utförde. Anklagelsen gäller ansvaret för valet av ideologi, av politisk religion, valet av moral. Jag nämnde i början av uppsatsen att saklogiken inte innebär att det ena med absolut nödvändighet följer av det andra. Vi har frihet att vägra acceptera det som logiken utpekar som nödvändigt och med friheten följer ansvaret. Situationens logik och saklogiken är begrepp för förklaring, inte moraliska riktlinjer.

I det extremt kommunitära samhälle som Mussolini och Mosley ville skapa fanns det ingen plats för individer. Alla skulle smälta in i gemenskapen och ingen hade rätt

eller möjlighet att tycka annorlunda än vad som föreskrevs av ideologin. Ledaren sade sig befria gemenskapens medlemmar från allt individuellt ansvar. Men det ansvaret kan inte överlåtas. Vi kan aldrig befrias från ansvar för vad som sker längs det sluttande planet. Därmed har vi också rätt och skyldighet att ställa till svars. Men rollen som åklagare och domare är farlig. Ett mått av ödmjukhet rekommenderas. Vem vågar med säkerhet lova att han skulle ha varit immun mot den nationella renässans som de italienska fascisterna predikade efter första världskriget eller ens att han skulle ha tagit sitt förnuft till fånga efter det orättfärdiga angreppet på Etiopien? Även om svaret är nej, måste man visserligen vara beredd att kasta den första stenen, men den skall kastas med eftertanke och utan själv rättfärdighet. Som den bortrymde munken sa:

Den gode han är väl ej så god,
som själv han tror i sitt övermod.

Hur skulle vi utan ett mått av ödmjukhet kunna lära oss någonting av andras ideologiska misstag? Det gäller för oss att vara vaksamma på sådant omkring oss som kunde vara just ett sluttande plan. Nationalismen hotar ständigt att göra oss dummare. Och hur är det med de grasserande fördomarna mot invandrare? Kanske är det alltid så det går till: individen skjuter förnuftet åt sidan och binder sina djupaste känslor till ett passande kollektiv. Med en sådan underkastelse dör respekten för individer utanför kollektivet.

Kommunitarianism

Upplysningsfilosofin från slutet på 1600-talet men med rötter i renässansen och det klassiska Grekland hävdade individens rätt och skyldighet att inte lita på auktoriteter utan på grundval av erfarenheten och med förnuftets hjälp ta ställning till allt som påstods om världen och livet. Med detta följer nästan automatiskt – saklogiskt – individens rättighet att offentligt redovisa sin ståndpunkt och, som nästa steg, att ha ett ord med i laget i offentliga angelägenheter.

Upplysningsfilosofin var farlig. Den var ett hot mot institutioner som borde hållas i helgd som kungamakt och kyrka. Sådana institutioner hade en djupare, en mystisk, mening än vad förnuftet kunde erbjuda. Om upplysningsfilosofin fick härja fritt skulle människorna berövas den trygghet i detta liv och det hopp om ett bättre liv efter döden som sådana institutioner tillhandahöll. Slutligen ingöt denna filosofi en illusion om att människorna genom sina handlingar kunde styra natur och samhälle eller åstadkomma sin egen frälsning.

Marx var förstas i en mening en av upplysningens arvtagare; han drevs av en önskan om att förbättra människors situation i samhället. Men marxisterna placerade sig snabbt bland upplysningens motståndare. Historien gick sin obevekliga gång och våra handlingar hade ingen avgörande effekt. De kanoniska skrifterna måste hållas i helgd oavsett hur de politiska omständigheterna förändrades. Som tröst eller belöning kunde de förtryckta se fram mot ett lyckorike. Det protestantiska tankeschemat är uppenbart: Guds vilja styr, våra handlingar hjälper inte, men om vi inte tvivlar kan vi se fram mot Paradiset.

Jag har gjort denna idéhistoriska snabbskiss för att föreslå en annan förklaring till den svenska socialdemokratins framgångsrika förening av socialism och demokrati än den som nyligen framlagts i en uppmärksammat bok av Sheri Berman, *The primacy of politics*. Jag tror inte att den demokratiska socialismen är en så unik uppfinning som Berman vill intala oss. Den är en naturlig frukt av upplysningen.

Upplysningen hade i den europeiska kulturen planterat ett tänkesätt som inte så lätt kunde utrotas. Det dröjde inte länge innan fundamentalisterna måste ta upp striden mot förnuftet. Redan under de stora debatterna inom den europeiska arbetarrörelsen under senare delen av 1800-talet utmejslades det dilemma som skapades av marxismens historiska determinism, dess teori om de historiska lagar som drev utvecklingen fram mot kapitalismens undergång och som reducerade politik till ett ytfenomen. Att sitta med armarna i kors och vänta på att ökad utarmning av proletariatet skulle leda till kapitalismens sammanbrott var frustrerande för arbetarpolitiker och fackföreningsmän som inte kunde nöja sig med att tvista om skrifterna. Å andra sidan kunde man inte acceptera liberalismens laissez-faire. Fanns det något annat alternativ än marxismen? Många sökte sig mot en lösning som förenade en stark och aktiv stat (the primacy of politics) och kommunitarianism. Berman anser att den demokratiska socialismen så långt delade väg med fascismen, men att den vek av innan den hade hunnit sälja sin själ till djävulen. Den lyckades på ett sätt som Berman inte närmare analyserar förena demokrati med den starka staten och kommunitarianismen (Berman 2006: 207).

Kärnan i ordet ”kommunitarianism” är gemenskap. Normen är att människor bör leva sina liv i gemenskaper och därför odla sådana dygder som allmänanda och solidaritet. Min polemik siktar inte på sådana dygder i sig utan handlar om rangordningen av de värden som skall vara vägledande för gemenskapen. Polemikerna innebär inte en rekommendation till individen att avstå från att medverka i gemenskaper eller att bara medverka så långt egenintresset räcker. Den utgår däremot från principen att gemenskaper är till för individernas skull och inte tvärtom. I principens förlängning ligger också att vi, var och en av oss, i första hand bör behandla varandra som individer, inte som medlemmar i kollektiv av skilda slag. En sådan respekt för andra medlemmar i gemenskapen motverkar inte allmänanda och solidaritet utan bör i stället leda till just de förhållningssätten.

Jag tänker mig att en utvecklad politisk åskådning (ideologi) utgår från ett eller flera värden, alla positiva men inte lika positiva. Värdena bildar en hierarki. Under beaktande av relevanta empiriska förhållanden omvandlas värdena till normer: detta och detta bör respekteras eller göras. Den ståndpunkt jag förfäktar innebär att en politisk åskådning först av allt skall respektera att människor är individer. Bara en extrem kommunitarian vägrar att alls respektera individer, men individens rätt är inte första normen ens i den måttfulla kommunitarianens hierarki (Taylor 1995: 181 ff).

Richard Wolin har i boken *The seduction of unreason – the intellectual romance with fascism from Nietzsche to postmodernism* analyserat en kommunitarianism som angriper den västerländska demokratin från en vänsterståndpunkt och som glider över till ren fascism med dess dyrkan av våldet och myten (se särskilt kapitlet ”Left fascism”, Wolin 2004: 153 ff). Här skall jag i stället citera den respekterade filosofen Charles Taylor, som de-

finitivt inte kan beskyllas för fascism men som ändå illustrerar kommunitarismens avstånd från upplysningsidéerna.

Primacy-of-rights theories .. accept a principle ascribing rights to men as binding unconditionally, binding, that is, on men as such. But they do not accept as similarly unconditional a principle of belonging or obligation. Rather our obligation to belong to or sustain a society, or to obey its authorities, is seen as derivative, as laid on us conditionally, through our consent, or through its being to our advantage. The obligation to belong is derived in certain conditions from the more fundamental principle which ascribe rights. The paradigm of primacy-of-rights theories is plainly that of Locke.

Taylor tar inte avstånd från idén om individens rättigheter men han vill inte erkänna en värdehierarki. Frihet och förpliktelse är för honom siamesiska tvillingar; dit den ene går måste den andre också gå. Jag medger utan vidare att ingen kan ha någon rättighet om inte åtminstone någon har en förpliktelse att respektera den. Men ordningsföljden är avgörande: förpliktelsen följer med nödvändighet av rättigheterna, den är sekundär, medan en förpliktelse som får vara primär kan avse detta eller någonting helt annat, t.ex. gemenskapen som sådan (Taylor 1985: 187 ff).

Som Berman noterar såg en tidig socialdemokrat som Eduard Bernstein socialdemokratin som ett fullföljande av liberalismen. Vad Bernstein vill säga med ”liberalism” är att den demokratiska socialismen hör till fanerogamerna. Berman invänder emellertid mot karakteristiken av socialdemokratin som en mjukare form av liberalism. I stället vill hon karakterisera med begreppet ”kommunitarianism” (Berman 2006: 201, 207). Men är etiketteringen egentligen särskilt viktig? Urartar inte den till idéhistorisk knappologi? Nej, de senaste decennierna har det varit en kulturell mode-trend att uttala sig föraktfullt om upplysningen och dess förnuftstro. Det jag här har sagt är inte en strid om ord. Det handlar om att slå vakt om arvet från upplysningen, dess individualism och förnuftstro. Kommunitarismen hör inte till den traditionen.

Hos Mosley och inte minst hos Mussolini såg vi prov på en utopism, en idealism, som var så uppskruvad att den blev blind för den verklighet som omger politiskt handlande. För en sådan utopism ligger revolutionen alltid på lut. Motsatsen till den förblindande idealismen är reformism. Med reformism menar jag då strategin att bättra samhället steg för steg i stället för att slå spelet över ända och börja allt på nytt. Flera skäl talar för den strategin. De stegvisa reformerna är mera skonsamma mot alla de individer som berörs, även skonsammare mot dem som väljer revolutionens väg. Båda de två stora revolutionerna, den franska och den ryska, erbjuder belägg. Samhället är så komplicerat att utfallet av häftiga förändringar aldrig kan beräknas och resultatet kan mycket väl bli något helt annat än det utopiska målet.

När den franska revolutionen hade urartat i våld och terror växte det fram en reaktion som ville se orsaken till urartningen i upplysningstidens idéer om förnuft och frihet och som önskade återvända till det gamla samhälle där religiösa och politiska auktoriteter härskade. 1900-talets fascister gick också till angrepp mot upplysningsidéerna och det har legat nära till hands att se detta som ett fullföljande av det tidiga 1800-talets reaktion. Men som Richard Wolin påpekar sökte sig fascisterna inte tillbaka till

ett traditionellt samhälle (Wolin 2004: 3). Visserligen drömde Mussolini om romarrikets storhet och Mosley om Tudortidens lantliga England men allt detta motsades av deras futurism, av deras svärmeri för framtiden. De önskade inte vända tillbaka utan åstadkomma en radikal och våldsam samhällsförändring. Deras startpunkt, jämlikhet och välfärd och teknokratisk rationalism, kan väl avslöja den tunna idéhistoriska rottråd i upplysningstiden som Wolin vill se. Men även bortsett från att den tråden brast i den ideologiska utförsbacken kvarstår en avgörande skillnad mellan dem och den typiske upplysningsmannen, nämligen metoden för förändring av samhället: den våldsamma förändringen mot ett utopiskt mål i motsats till en stegvis förändring präglad av realism och tolerans. Det var inte upplysningen fascismen tog i arv utan dess urartning.

Det sägs ibland – även Berman antyder det – att socialdemokratin idag måste återvinna utopin för att därigenom kunna mobilisera sympatisörerna. Kommunitarianismen är en utopi. Utopin är ett steg mot myten. Den ser framför sig det goda samhället, ett samhälle där motsättningar och missförhållanden äntligen är utrotade. Ju vackrare och viktigare det utopiska målet ter sig, desto större är frestelsen att låta det helga vilka medel som helst. Det lär också vara svårt att nå demokratisk konsensus om hur en utopi skall se ut och de som inte hör till de hängivna kan framstå som sabotörer. Det blir då nödvändigt att tvinga sådana personer och – det i och för sig beklagliga – förtrycket kan försvaras som ett medel helgat av det underbara målet. Men är inte utopismen en sista rest av marxismen? Frälsningen trots att religionen är avskaffad? Tron på frälsningen kan inte förenas med reformismen. Reformismen väljer inte sin väg med en diffus och avlägsen framtid för ögonen utan identifierar på punkt efter punkt vad som brister, den accepterar att meningarna är delade men söker det nödvändiga samförståndet och segar sig på det viset fram mot en oviss framtid.

Min precisering av ”reformism” innebär i sig ingen polemik mot Berman. Det är hos henne inte reformism-revolution som är motsatsparet. I stället för det reformistiska arbetssättet lyfter hon fram den kommunitära grundsynen som förklaringen till framgången för svensk socialdemokrati och det är den förklaringen jag är tveksam till. Det unika med den svenska socialdemokratin var att man lyckades förena det kommunitära idealet med demokratin, säger Berman. Ja, det är sant att ordet ”folkhem” har en kommunitär klang (Berman 2006: 164 ff). Men folkhemmet i socialdemokratisk tappning skulle vara ett hem som skänkte *individer* utbildning, vård och trygghet. Den svenska arbetarrörelsen förföll inte till populism. Den kännetecknades tvärtom av sin respekt för kunskap och för sin ambition att sprida kunskapen till breda samhällslager. Detta är uppenbarligen ett arv från upplysningen. Var det någonsin tal om att smälta ihop oss alla i en gemenskap av kultur och livsåskådning? Det var snarare frikyrkorörelsen och nykterhetsrörelsen, inte arbetarrörelsen, som ville göra oss till bättre människor. Jag för min del vill se reformismen, inte kommunitarianism, som förklaringen till den svenska socialdemokratins framgång.²

2 Bergström (2007) ger några intressanta exempel på hur utpräglat reformistiskt ledande socialdemokrater redan tidigt diskuterade den ekonomiska politiken. Jag arbetar f.n. på en uppsats om ”reformism” i ett helt annat historiskt sammanhang

En central gestalt i den politiska idéhistorien är 1700-talsfilosofen Jean-Jacques Rousseau. Genom sin teori om "allmänviljan" har han gett ett ofta diskuterat – och diskutabelt – bidrag till demokratiteorin. Han lät sig till en början inspireras av John Locke. I några böcker omkring 1690 hade denne med utgångspunkt i individens naturgivna rätt till frihet argumenterat för en statsförfattning där makten kunde kontrolleras. Men i och med teorin om allmänviljan kom Rousseau att överge Locke. I allmänviljan skulle individen på ett organiskt sätt smälta in i kollektivet, ett första litet steg mot den utplåning som drabbade Krymov. Man kan också hos Rousseau se ansatser till nationalism och rentav till förhållande av kriget. Han skall inte beskyllas för att gå långt härvidlag, men det är just det som gör det lärorikt att studera honom. Hos Rousseau ser vi hur de två tankegångar som jag inledningsvis nämnde hänger samman: den utplånade individen och det sluttande planet. Det är den begynnande romantiken som vi lägger märke till hos Rousseau och i det läget är det välgörande att återvända till Locke och dennes försvar för förnuft och tolerans och individens okränkbara rättigheter, rättigheter också gentemot kollektivet. Vilket jag nyligen har gjort i boken *Vilddjuren och vidundret. Hoten mot idén om mänskliga rättigheter*.

Referenser

- Bergström, Villy, 2007. *Rättvisa. solidaritet och anpassning*. Stockholm: Atlas.
- Berman, Sheri, 2006. *The primacy of politics. Social democracy and the making of Europe's twentieth century*. New York: Cambridge University Press.
- Björklund, Stefan, 1996. *En författning för disputationen*. Uppsala: Acta Universitatis Upsalien-sis.
- Björklund, Stefan, 2004. Fredrik Böök på det sluttande planet. *Scandia* 1/2004.
- Björklund, Stefan, 2006. *Vilddjuren och vidundret. Hoten mot idén om mänskliga rättigheter*. Stock-holm: Natur och Kultur, 2006.
- Bosworth, R.J.B, 2006. *Mussolini's Italy. Life under the dictatorship 1915-1945*. New York: The Penguin Press.
- Brodbeck May, 1968. Methodological individualism: Definition and reduction. Se *Readings*.
- Dorril, Stephen, 2007. *Blackshirt. Sir Oswald Mosley and the British Fascism*. London: Penguin Books.
- Farrell, Nicholas, 2003. *Mussolini. A new life*. London: Phoenix.
- Fröding, Gustaf, 1891. *Gitarr och dragharmonika* (En fattig munk från Skara).
- Grossman, Vasilij, 2007. *Liv och öde*. Inledning av Bengt Jangfeldt. Övers. av Hans Björke-gren. Falun: Historiska Media.
- Himmler, Karin, 2008. *Die Brüder Himmler. Eine deutsche Familiengeschichte*. Fischer.
- Jangfeldt, Bengt 2007. Se Grossman.
- Popper, Karl R, 1974. The logic of the social sciences. Tryckt i *In search of a better world*. Rout-ledge. 2000.
- Readings in the philosophy of the social sciences*, 1968. May Brodbeck (red). Toronto: The Macmil-lan Company.
- Sassoon, Sigfried, 1949. *När vi red efter rån*. Stockholm: Norstedts.
- Sassoon, Sigfried, 1952. *Vi föll in i ledet*. Stockholm: Norstedts.
- Skidelsky, Robert, 1981. *Mosley*. (Återgiven efter Dorril).
- Taylor, Charles, 1995. *Philosophical arguments*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Taylor, Charles, 1985. Philosophy and the human sciences. *Philosophical papers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Thurlow, Richard, 1987. *Fascism in Britain. A history, 1918-1985*. Oxford: Basil Blackwell.
- Wolin, Richard, 2004. *The seduction of reason – the intellectual romance with fascism*. Princeton: Prin-cton University Press.